

Halepli Edîb Dîvânı'na Göre XVIII. Yüzyıl Türkçesinin Bazı Fonolojik Özellikleri

Arş. Gör. Cafer MUM*

Özet: Klâsik Osmanlı Türkçesi dönemine ait metinlerin nasıl okunacağı, araştırmacıların üzerinde ihtilâfa düştüğü bir konudur. Bu ihtilâfın nedeni, klişeleşen imlânın, dilde meydana gelen değişimi göstermemesidir. Daha önce, Lâtin harfli bazı yabancı yayımlardan ve kalıplaşmış imlâyâ aykırı kimi istisnâî yazılışlardan hareketle, dönemin fonolojik özelliklerinin tespit edilmesine yarayan birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bu makalede ise, Halepli Edîb Dîvânı 'ndaki cinaslı kullanımlardan hareketle, XVIII. yüzyıl Türkçesinin bazı fonolojik özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Divan edebiyatı, Halepli Edîb, Cinas, XVIII. yüzyıl Osmanlı Türkçesi, Fonoloji

Giriş

Klâsik Osmanlı Türkçesi olarak adlandırılan döneme (XVI.-XIX. yüzyıl ortası) ait metinlerin nasıl okunacağı, öteden beri araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur. Bazı araştırmacılar, bu döneme ait metinleri, Eski Anadolu Türkçesinin fonolojik özelliklerine bağlı kalarak okumayı tercih etmişlerdir (Tarlan 1945: XXIV; Tarlan 1967: IX; Kaplan 1996; Bilkan 1997: XLII; Küçük 1999: 19). Bazı çalışmalarda ise, konuşma dilindeki değişikliklerin XVII. yüzyıldan sonraki metinlerde yazı dilini etkilemiş olduğu düşüncesiyle, özellikle eklerin seslendirilmesinde normalleştirme yoluna gidilmiştir (Horata 1998: 157). Bunların yanı sıra, orijinal imlâyâ bağlı kalmakla birlikte, bazı eklerde normalleştirmeyi tercih eden çalışmalar da görülmektedir (Doğan 1997: 8). Eski metinlerin okun-

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi / ANKARA
cafermum@yahoo.com

masında karşılaşılan güçlüklerin aşılması ve yaşanan sorunların çözüme kavuşturulması, söz konusu döneme ait fonolojik özelliklerin bilimsel verilere dayandırılarak ortaya konmasını gerekli kılmaktadır (Develi 1998 a: 28; Çavuşoğlu 1978: XI).

Bu konuda yaşanan sorunların çözüme kavuşturulmasında, bir yandan Batılı araştırmacıların Lâtin harfleriyle basılmış çalışmalarından (*Meninski* sözlüğü; *Viguiet* ve *Carbognano* gramerleri gibi), bir yandan da kalıplaşmış imlâ sınırlarını zorlayan, bilhassa halk diliyle yazılan veya eğitim düzeyi düşük müstensihlerce istinsah edilmiş olan bazı eserlerden (*Saat-nâme*, *Nasihât-nâme-i Dil-dâde*, *Risâle-i Garibe* ve *Seyahat-nâme* gibi) yararlanılarak, XVII-XVIII. yüzyıl Osmanlı Türkçesi hakkında birtakım tespitlerde bulunulmuş ve Türk dili tarihi açısından önemli sonuçlara ulaşılmıştır (Develi 1998 a; Develi 1998 b; Duman 1995; Duman 1998). Divan ve mesnevi gibi eserler ise, konuşma diliyle ilgisi bulunmayan ve kalıplaşmış imlâyâ sahip eserler olmaları sebebiyle, bu konuya katkı sağlayacak veriler sunmamaktadır. Fakat, *Halepli Edîb Dîvânı*, eski harfli metinlerin doğru okunması konusunda bize yol gösterecek kaynakların, yukarıda anılan türde eserlerle sınırlı olmadığını göstermektedir. Aynı maksatla incelenecek olsa, başka eserlerde de sorunun çözümlenmesine yardımcı olabilecek bilgilere rastlanabilir.

HALEPLİ EDÎB DÎVÂNİ VE XVIII. YÜZYIL OSMANLI TÜRKÇESİ

Doktora tezi olarak hazırlamakta olduğumuz *Halepli Edîb Dîvânı*'na bu açıdan bakıldığında, XVIII. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin fonolojik özelliklerinin belirlenmesine yardımcı olacak önemli verilerle karşılaşılmaktadır. Bu verilerin, bir divan metninde bulunması, onun önemini bir kat daha arttırmaktadır. Çünkü, Divan edebiyatının bir gelenek edebiyatı olması düşüncesinden hareketle, dilde de bir geleneğin oluştuğu; dolayısıyla konuşma dilindeki değişimin, edebi dili etkilemediği ileri sürülebilmektedir. Söz konusu verileri önemli kılan diğer bir özellik ise; onun, kalıplaşmış imlâyâ aykırı istisnâ yazılışlardan değil, cinaslardan elde edilmesidir. *Halepli Edîb Efendi* (öl. 1161/1748), oldukça hacimli divanında, daha önce hiç bir şairde karşılaşmadığımız bir yoğunlukta cinas sanatına başvur-

maktadır. Gazellerinin neredeyse tamamına yakın bir bölümünde, rubaî ve kıt'alarının ise büyük bir ekseriyetinde cinas yapmaktadır. Gazellerin ilk beytinde, bazen ikinci ve hatta üçüncü beyitlerinde cinasa başvuran şair, divanın başında yer alan kısa mukaddimede, kendisinin bu cinas yapma özelliğini, bir yenilik ve ayırt edici bir özellik olarak göstermektedir:

*Men be-râhî mî-revem k'anca kadem nâ-mahremest
Ve'z makamı harf mî-güyem ki dem nâ-mahremest*

(Çeviri: Ben kimsenin yürümediği bir yolda yürüyor ve kimsenin söylemediği bir makamda şiir söylüyorum.)

Şairin yaptığı cinaslar, belagatta *cinâs-ı mütesâbih*, *cinâs-ı mefrûk* ve *cinâs-ı merfû* olarak adlandırılan tam cinas çeşitleridir (Tahirü'l-Mevlevî 1994: 31-32; Dilcin 1995: 467-481). Dolayısıyla, ünsüzlerin yanı sıra ünlülerde de, en azından hareke düzeyinde paralellikler sağlanmaktadır. Burada, eskilerin *cinâs-ı muharref* dedikleri *göz cinası* akla gelebilir (Bilgegil 1989: 319; Dilcin 1995: 473). Ancak, şunu hemen belirtelim ki; şairimizin yaptığı cinaslar, belagat kitaplarında sözü edilen göz cinası kapsamında değerlendirilebilecek türden cinaslar değildir. Halepli Edîb, cinas yaparken yazıya değil sese, göze değil kulağa öncelik vermektedir. Bunu anlayabilmek için, divanındaki herhangi bir cinaslı örneğe bakmak yeterli olacaktır:

*Ücretle satar nushunu halka o mürâyî
Takvada hemân nâsîh upîrin o mu râyi (U. 212 b)***

Dikkat edilirse; şair, ilk dizenin sonunda yer alan *o mürâyî* kehmelerinin ikincisini, diğer dizede iki anlamlı öğeye ayırarak cinas yapmaktadır. İkinci dizedeki soru ekinin ünlüsü, kalıplaşmış imlâya uygun olarak *y* harfiyle yazılmıştır. Halbuki, bu *y* harfine paralellik gösterecek herhangi bir harf, *mürâyî* kelimesinde bulunmamaktadır. Ayrıca, imlâ gereği *y* ile gösterilen ünlünün, *ı* veya *i* olmadığı da aşikârdır. Çünkü söz konusu ünlünün yukarıdaki karşılığı, *mürâyî* kelimesinin ilk hecesinde görüleceği üzere, uyuma bağlı olarak *u* veya *ü* olmalıdır. Burada imlâ, kalıplaşmış biçime

** Makalemizde Halepli Edîb Dîvânı'nın varak numaraları verilirken, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 124 numaralı nüsha Ü, Sü ley maniye Kütüphanesi Es'ad Efendi 2602 numaralı nüsha ise S kısaltmasıyla gösterilecektir.

uygunluk sağlamaktadır; ancak cinas, okunuşun farklı olduğunu göstermektedir. Örnekler, göze hitap eden yazı düzeyindeki birtakım paralelliklerin ötesinde, bizzat kulağa hitap eden ses düzeyindeki paralelliklerin öne çıkarıldığını ortaya koymaktadır. Şairin cinası bu kadar dikkatli kullanması; ses bakımından paralelliği, imlâ bakımından paralelliğe üstün tutması, aynı zamanda, nasıl okunacakları öteden beri tartışma konusu olan bazı eklerin durumunu netleştirmektedir. Metnimizdeki verilerden birinin burada verilmesi, söz konusu verileri nasıl kullandığımızı göstermesi bakımından yararlı olacaktır:

Olursa rinde nûş-ı sâgar-ı mînâ demi nâdir

Ana tih-kerde âb-ı gîneden sâgar da mînâdır (U. 57 b)

Her iki dize arasında ses açısından paralellik gösteren, yani cinası oluşturan kısım şöyledir: *deminâdir / damînâdır*. Şair, dizelerdeki durak yerlerini değiştirmek suretiyle, farklı anlamlar yaratmaktadır. Cinaslı kısmın sonunda yer alan (*dlr*); ilk dizede *nâdir* kehmesinin asli bir cüzü iken, ikinci dizede *mînâ* kelimesine getirilmiş teklik 3. kişi bildirme ekidir. Bu, Eski Anadolu Türkçesinde daima yuvarlak biçimde gelen ek ünlüsünün (Timurtaş 1997: 255), burada uyuma girerek düzleştiğini göstermektedir.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ve Süleymaniye Kütüphanesi nüshalarından seçtiğimiz XVIII. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin fonolojisi bakımından özellik gösteren örneklerden hareketle ulaştığımız sonuçları, aynı döneme ait metinleri hazırlayan araştırmacılara yardımcı olacağı düşünülmesiyle, burada ortaya koymaya çalışacağız. Ancak, konuya girmeden önce Arap harfli Türk yazısında ses ve imlâ ilişkisi hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır. Anadolu sahasında Arap harfli Türk yazısını, ses ve imlâ ilişkisi bakımından, XIII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar olan dönem ve sonrası olmak üzere iki dönem hâlinde ele almak gerekir. Başlangıçta Arapçanın imlâ kuralları etkili olmuş; bir süre ünlülerin hareke ile gösterildiği görülmüş; daha sonra, Türkçe kelime ve eklerin yazılmasında belli kurallar yerleşmiş ve XV. yüzyılın sonlarından itibaren imlâda belli bir kalıplaşma meydana gelmiştir. Bu kalıplaşma ile birlikte, zaten başından beri Türkçenin fonolojik özelliklerini tam olarak yansıtamayan bu imlâ sistemi, dildeki değişime paralel bir değişime uğramamıştır. Dildeki değişimin imlâyâ yansıtılamamış olması, günümüz araştırmacıları açısın-

dan, belli bir döneme ait herhangi bir metnin okunmasında sorunlara yol açmaktadır. Bu sorunların en başında, ünlü ve ünsüz fonemlerde yaşanan değişimler gelmektedir (Canpolat 1982: 250; Horata 1992).

XVI. yüzyılda artık kalıplaşmış olan imlâ, Lâtin harfli yeni yazının kabul edilmesine kadar olan süre zarfında, önemli bir değişikliğe uğramadan varlığını sürdürmüştür. Harf devriminin hemen öncesinde yayımlanmış olan eserler, birkaç yüzyıl öncesine ait herhangi bir metin ile karşılaştırıldığında, imlâ bakımından aralarında kayda değer bir farklılık bulunmadığı ve kalıplaşmış imlânın varlığını sürdürdüğü görülür. İmlâdaki bu kalıplaşmaya rağmen dil, yüzyıllar içinde kendi tabii seyrini sürdürmüş ve önemli değişikliklere uğramıştır. Bu durum, imlâ ile okumanın birbirinden ayrı olarak değerlendirilmesini gerektirmektedir. Elimizdeki eserlerde, imlâ ile okuma arasındaki farklılığı gösteren bir çok örnek yer almaktadır. Örnek olarak; *gitsün, yesün, yudar* ve *etdi* olarak yazılan çekimli fiillerin sırasıyla *gitsin, yesin, yutar* ve *etti* biçiminde okunması gerektiğini açıkça ortaya koyan şu cinaslı yapıları verebiliriz:

Zâhid ele almazsa meyin âniyesin
Sevmezse eğer duhter-i rez ganiye sin
Fi'l-hâl hemân tersine dönsün gitsin
Halvetgehine her ne bulur anı yesin (U. 265 a)

Zahidîn hırsını bil sofrâ-i turacından
Bu şerehle sanırım taşı yutar acından (Ü. 129 b)

îbn-i Edhem ki tarıd-i emel etti canı
Kimmeden sen de n'olur bî-emel et ticânı (U. 219 b).

Halepli Edîb'in divanından çıkarmış olduğumuz verilerin tasnif ve değerlendirmesine geçmeden önce, şunların da binilmesinin ve göz önünde bulundurulmasının yararlı olacağını düşünüyoruz:

Elimizdeki eserde yer alan cinaslarda ünlüler, sadece hareke düzeyinde paralellik sağlamaktadır; *a* ile *e*, *ı* ile *i* arasında paralellik kurulabilmekte, yani kalınlık-incelik açısından bir paralellik aranmamaktadır. Yuvarlak ünlülerde ise, durum daha farklıdır; bütün yuvarlak ünlüler (*u, ü, o, ö*) birbiriyle eşleşebilmektedir.

Tespit edebildiğimiz veriler, daha çok iyelik ve bildirme ekleriyle sınırlıdır. Diğer konulardaki örneklere de, makalenin sonunda yer verilecektir. Örnekler verilirken dizenin cinaslı kısmının veya anlamı ortaya koyacak kadarının verilmesi yerine, beytin bütünü gösterilmesi tercih edildi. Gerekliliği görülen yerlerde, cinasın yanı sıra, aynı şiirin diğer kafiyeli yapıları da gösterildi.

A. İYELİK EKLERİ

A.1. Teklik 1. Kişi İyelik Eki: Eski Anadolu Türkçesinde daima yuvarlak (+Um) biçimde gelen (Timurtaş 1997: 109) bu ekle ilgili olarak elimizde bulunan örneklerin tamamında (+Im) biçimiyle karşılaşıyoruz. Bu durum, söz konusu ek ünlüsünün düzleştiğini göstermektedir. Hatta uyumdan dolayı, yuvarlak olarak gelmesi gereken yerlerde bile ekin, düz olarak (+Im) kullanıldığı görülmektedir. Fakat bu ikinci gruptaki örneklerin dikkat çeken ortak özelliği, ek alan kelimelerin hepsinin yabancı kökenli olması ve son hecelerinde uzun ünlü (û) bulunmasıdır. Örnekler:

*Nedim-i bîkr-i sahbâ bezm-i işretde şerikimdir
Cihanın gayrı bilmem mazhar-ı hayr u seri kimdir (U. 65 b)*

*Zülâl-i la Hine gayrın değil dehânı memur
Ki la 'l-i dil-beri ancak benim dehânım emer (U. 66 b)*

*Nasibim zahm-ı har oldukça bildim bum yazımdır
Hemîn gûyâ ki senden ey gül-i ter bu niyâzımdır
Bana zîra ki mihmân-ı gam-ı âlem mülâzımdır (U. 69 b)*

*M er dana muhabbetle bakan merdümeldmdir
Ben olmayıcak şefkat eden merdüme kimdir (U. 70 a)*

*Fark-ı adûya tığ-i belâdır dilim dilim
Kim hinduvâne-i serin eyler dilim dilim (U. 116 b)*

*Üstüvâr eyler idi ceş-i muradım dadı
Bana etseydi eğer ceş-i murâd imdadı (U. 229 a)*

*Bulmadım âsûde hiç azardan bir salimi
Alemin yokmuş meğher ekdârdan bir salimi (U. 228 b)*

- Eger ahrâr-ı cihan lutfile memlûkim ise
Hande etsin gözü her eşk ile memlû kim ise (U. 195 a)*
- Mukaddem gevher-i güftâr-ı işven zîb-i gûşimdi
Hadîs-i nâzın aya kimledir ey fitne-gû şimdi (U. 234 b)*
- Neva etdikçe mehcûr etme sâkî gûşimi nâyeye
Kerem kıl penbe-i ihmâl koyma gûş-i minâyaya (U. 166 b)*
- Gamın ki şerh-i kitabı elime düşmüşdür
Dil iltizâz-ı azâb-ı elime düşmüşdür (U. 37 b)*
- Tennûra döndü sîne-i pür-tabım âhdan
Şâm-ı ümidim olmadı pür tâb-ı mâhdan (S. 50 b)*
- Bîkr-i sahbâyı bilirken semer-i tâkimdir
Yine görsem bakarım bilmek için tâ kimdir (S. 128 b)*
- Lânegâhı derk ederken tıynet-i hâkimledir
Ben nice bilmem o tüti-i şeker-hâ kimledir (S. 129 b)*
- Demîş zâhid ki tâb-ı satvetim çûp-ı ar akimdir
Bana mânend olur irhâb-ı a'dada ara kimdir (S. 10 b)*
- 'Aceb takbih eden üstâd-ı cerhin hüyini kimdir
Ki etvârı benim âsâr-ı kâr-ı hüy-ı nîkimdir (S. 119 b)*
- Eden tu'ûm-ı safâ-bahşısı derk fâhimdir
Ki hep havas mı la'l-i yârı fâhimdir (S. 29 a)*
- Selb-i hakikat eylemeği sanma câzimiz
Kim reh-ber-i hakikat olur san mecazımız (S. 34 a)*

A.2. Teklik 3. Kişi İyelik Eki: Eski Anadolu Türkçesinde bu ek daima düzdür (+1) ve y harfiyle yazılmaktadır (Timurtaş 1997: 255). Halepli Edîb'in eserinden bulabildiğimiz sekiz örneğin altısında ekin düz, diğer ikisinde ise yuvarlak olarak kullanıldığını görüyoruz. Düz ünlüde uyumsuzluk, yuvarlak ünlüde ise uyumluluk vardır.

Uyumsuz örnekler:

- Mürîd-i hânkah ise etmesin özin dâni
Makarr-ı ehl-i safa bilmesin o zindanı (U. 225 b)*

*Görüp tîcân-ı şahı etme ilkâ can o tîcâne
Gürzân ol perestîşden olursa can oû câne* (U. 189 a)

*Fehm eyle merd-i pâk-i gar âmin özi nedir
Mihrâb-ı kiblegâh-ı behîşte o ziftedir* (S. 13 a)

*Ser-mest-i nâz eder nice peymâne-dîdeler
O dîdeler ki gamze-i şuhu ödi deler* (S. 48)

*'Aceb takbih eden üstâd-ı cerhin hûyini kimdir
Ki etvârı benim âsâr-ı kâr-ı hûy-ı nîkimdir* (S. 119 b)

*Hûbdur sanma bana etvârı her düşîzenin
Gıbtagâh-ı hülle-i 'Adn olsa her düşî zenin* (S. 40 b)

Uyumluluk gösteren örnekler:

*Berehmenân ki belin hasr ede o zünnâra
Ribât-ı küfr ile ilkâ eder özün nâra* (U. 194 a)

*Matlûbu selb-i zühd ile şeyhin çün gunyedir
Sen ana zehr-i mâr-ı haramın çoğun yedir* (U. 12 a)

Teklik 3. kişi iyelik ekinin kendisinden sonra bir çekim eki geldiği durumlarda uyuma girdiği örnekler **XVII.** yüzyıl metinlerinde de rastlanmaktadır. Kimi yer adlarında (*Budaközü* gibi) ekin uyumlu olduğu tespit edilmiştir (Develi 1995, 65-68).

Öte yandan **XVIII.** yüzyıla ait başka metinlerde de, uyumlu örnekler rastlanmakla birlikte, genelde söz konusu ekin uyuma girmedi zorlanlandığı görülmüştür. Bu bağlamda *Risâle-i Garibe'de*, ekin uyum gereği yuvarlaklaşması ile ilgili olarak sadece bir örnek (*boynu*) tespit edilebilmiştir. Eser üzerinde yapılan çalışmada; bu ekte karşılaşılan sorun, yazıdaki tek biçimliliğe bağlanmış ve teklik 3. iyelik kişi ekinin dudak uyumuna en geç bağlanan eklerden olduğu ifade edilmiştir (Develi 1998 b, 66-67). Benzer bir sorun, ileride görüleceği üzere, fiillere getirilen kişi eklerinde ve ismin yükleme hâlinde de yaşanmaktadır.

A.3. Çokluk 1. Kişi İyelik Eki: Eski Anadolu Türkçesinde bu ek yuvarlak vokal taşımaktadır (Timurtaş 1997: 110). Elimizdeki eserden tespit edebildiğimiz örneklerin tamamında uyuma uygun olarak ekin düz vokalli (+[I])mIz) biçimiyle karşılaşıyoruz. Uyuma uygun olarak ekin yuvarlak

(+[U]mUz) biçimde gelip gelmediğini öğrenmemize yardımcı olabilecek herhangi bir örneğe ise rastlamıyoruz. Örnekler:

*Bahâr-ı vasl-i yâr olsa erişse destimiz râga
Dilin de rezm-i ağyara yetiş s e desti mızrağa* (U. 179 a)

*Ne lâyük düşmen-i hara bahâristânımız râgı
K'odur kâr-ı talebde zahm-ı hâristân-ı mızrağı* (U. 210 b)

*Zib-i her ruhsâre-i ferbih değildir busemiz
Lâgar-ı pür-şermden ferbih değildir bu semiz* (S. 34 b)

Aşağıda tamamını verdiğimiz gazelin kafiye örgüsü içinde yer alan üç farklı kelimenin aldığı iyelik eklerinin durumu da aynı özelliktedir:

*Kâsıb-ı gâsıb-ı devrân ne alır enseimizi
Gûsfendân-ı gamın lagar iken en semizi
iktifadan ne bulur isrim e çerh-i kec-rev
Basar u huş ile nâ-müdrük iken ahsam izi
Bize etvâr-ı vücûd ile 'adem yeksandır
Setliden fark edemez çeşm-i felek gurremizi
Meşreb-i diğere biz vâye-dih-i perhiziz
Sanma telkin-i etubba iledir himyemizi
Bize ednâ-ı riya etsin Edîbâ takdim
Zahidîn kasdı bulandırmak ise mi'demizi* (U. 208 a)

A.4. Çokluk 2. Kişi İyelik Eki: Elimizdeki eserde, bu ek ile ilgili olarak sadece bir örnek tespit edebildik:

*Bu kâr-ı a 'cebi zannımda ancak bendeniz yaptım
Ki reşh-i mîg-i çeşm-i hûn-feşânı ben deniz yaptım* (U. 116 a)

Bu da ekin düz ünlü taşıyan kelimeler açısından uyuma girdiğini ve düzleştiğini çok açık olarak ortaya koymaktadır. Fakat yuvarlak ünlü taşıyan kelimelerdeki durumu tespit etmemize yardımcı olacak herhangi bir örneğe rastlamadık.

B. BİLDİRME EKLERİ

B.1. Teklik 1. Kişi Bildirme Eki: Eski Anadolu Türkçesinde (+Am) biçiminde gelen bu ekin, elimizdeki dört örneğin sadece birinde aynı yapıyı koruduğu, diğer örneklerde ise (+Im) biçiminde değiştiği görülmektedir:

Cidâr-ı sinemi pür-rahne kıldı fâr-ı gam şimdi
'Abes termim-i kâh-ı cism ü tenden fârigam şimdi (U. 229 b)

(Gazelin diğer beyitlerinde ise kafiye olarak *hadem*, *bî-kesem*, *elem* ve *Acem* kelimeleri kullanılmıştır; dikkat edilirse, *bî-kesemdeki* +em eki de aynı özelliktedir.)

Hamiyyet bulmadım bânû-yı cerhin ben dimağında
Abes zannetme ey câhil esîr-i bendim ağında (U. 151 b)

Der-âgûş etmede ruhsat-nümâ olmam ben imhâle
O mâh-ı âsmân-ı behcete zîfâ benim hâle (U. 153 a)

Güzel gördüm dilin iskân-ı gafletde ben imsakin
Ki ol bühbûha-ı dâr-ı teyakkuzda benim sakin (U. 137 a).

B.2. Teklik 3. Kişi Bildirme Eki: Eski Anadolu Türkçesinde her zaman (+dUr) biçiminde olan (Timurtaş 1997: 257) ekin, elimizdeki eserden tespit edebildiğimiz bütün örneklerde uyuma girdiğini görüyoruz. Ekin (+dlr) biçimine ait çok sayıda örnek var. Bunlardan birkaçını örnek olarak buraya alıyoruz:

Semâhatden le'îmân bî-nevâdır
Olursa kân-ı enva '-ı nevâdır (U. 40 a)

(Aynı gazelin diğer beyitlerinde kafiye olarak *âşinâdır* ve *kadir* kelimelerinin kullanılmış olması ekteki değişimi daha açık bir biçimde ortaya koymaktadır.)

Olursa rinde nûş-ı sâgar-ı minâ demi nâdir
Ana tih-kerde âb-ı gineden sâgar da minâdır (U. 57 b)

Gönül âbâd eder merdânu gördüm çim ki ben nâdir
'îyân bildim ki bu viraneler hep sun'-ı bennâdır (U. 61 a)

*Yok sende fikr-i cem 'i ne mâl ü ne dirhem
Bilmem bu izz-i nefis ile âşık nedir hemin (U. 108 a)*

*Hayâli cümlelerin emr-i cenâb-ı Hakkı ilgadır
Ki münkejf olmadı yek-dîgere olmakdan il gadır (S. 135b)*

*Gerçi sahrâ-yı emel gayet ile pehnâdir
hık olur buk'alarında denecekpeh nâdir (S. 103 a)*

*Sayd-ı neheng-i ye 'se o da bir şebikedir
Etme hayâl-i hâb-ı ferahla şebi kedir (S. 123 b)*

*Her kavlı belagat kifehâr-ı bülegâdır
Şâyeste mi tezyifine fiirsat bula gadır (S. 24 b)*

*Dirîg etmez nevâl-i lutfunu oldukça er kadir
Mekânetde anıncün cümlelerden arkadır (S. 27 b)*

*Bilir kem-yâbı-i dâ'-ı garâmı ol ki danadır
K'olur ecsâm-ı halkın tıynetinde öyle dâ nâdir (S. 10 b)*

Aynı ekin yuvarlak, yani (+dUr) biçimindeki kullanımına sadece bir örnek tespit edebildik:

*Bize çün behcet-i seyr ü temâşâ zînet-i güldür
Aceb mi olsa iklîl-i nigâha jâle-i gül dür (U. 69 b)*

Bu ikinci dizedeki *dür*, metinde ötre harekeli olup *inci* anlamında kullanılmıştır. Gösterdiğimiz örnekler teklik 3. kişi bildirme ekinin her bakımdan uyuma girdiğini ortaya koymaktadır.

B.3. Çokluk 1. Kişi Bildirme Eki: Bu ekle ilgili olarak, elimizdeki eserden tespit edebildiğimiz örneklerde ekin düz (+Iz) biçimiyle karşılaşırız. Bunun tek istisnasına, *yüz-* fiilinin emir biçimi olan *yüz* kelimesi ile yapılan bir cinas uygulamasında rastlandı:

*Biz ki cûş-ı seyl-i eşk-i çeşmle deryâdayuz
Sâhibâ şimdengirü enhârı ko deryada yüz (S. 34 a)*

Yukarıdaki istisnâî örneğin cinastan kaynaklandığını düşünüyoruz. Çünkü şairimiz, zaman zaman cinasın gerekli kıldığı hâllerde, kendisinin ya-

şadığı çağa ve bölgeye uygunluk göstermeyen kelime ve yapılara da baş vurmaktadır. Teklik 1. kişi zamiri olarak *ben* yerine Azerî Türkçesindeki *meni* kullanabilmesini buna örnek olarak verebiliriz:

Lutfu sitem-i hayr u seri men ki men etdim
Ger nik ü eğer bed hele bak men kime n'etdim (S. 45 a)

Uyumlu örnekler:

Cân u dilden tâ ki der-kâr-ı nidâ-yı yâ Kabız
Reh-ber-i şevk ile reh-yâb-ı vüsûl-ı yâre biz (U. 87 a)

Sanma vâm-ı canı dil-bendiz edada matla biz
Kim bu devr-i kecede me 'yûs-ı husul-i matlabız (U. 83 a)

Olmazız h^wâhişgeh-i meksebde râgıb mekse biz
Kim gınâ-yı kalb ile gencîne-yâb-ı meksebiz (Ü. 83 a)

İstîtâra neyleriz zulmet-sarây-ı garı biz
Kim nazarlardan hafı gûyâ ki necm-i garibiz (U. 83 a)

Çün karın-i ictiyâz etdik sedâd-ı râhı biz
Reh-zen-i erbâb-ı minhâc-ı dalâl-ı rahibiz (U. 83 a)

Kârih olduk ârzû-yı seyr-i bâg u râgı biz
Sanmasınlar sâyegâh-ı bâg u râga râgıbız (U. 88 a)

C. DİĞER SES OLAYLARI

C.1. Teklik 3. Kişi Zamirinin Ek Almış Durumu: Eski Anadolu Türk-Çesinde teklik 3. kişi zamiri olan *o/ol* ek aldığı durumlarda değişime uğramakta idi (Timurtaş 1997: 256). Aynı yapı metnimizdeki örneklerde de varlığını sürdürmektedir. Zamir gerek ilgi hâl eki ve gerekse iyelik eki aldığı anda değişime uğramaktadır. Örnekler:

Olurdu zâlîme şâyeste rahmi rahmanın
Olaydı nâmu sezâ-yı nidâ-yı rahm anın (U. 107 b)

Zâhid ele almazsa meyın âniyesin
Sevmezse eğer duhter-i rez ganiye sin

Fi'l-hâl hemân tersine dönsün gitsin
Halvetgehine her ne bulur anı yesin (U. 265 a)

Gavgâ ile bir hem-zede gördüm bu zamanı
İslâh ile şâyeste budur ki bozam anı (U. 218 a)

Allâme ki irdâfa müşîr etdi benâni
Şâyeste-i tevkîr ederim sanma ben anı (U. 214 b)

C.2. Kapalı e veya i/e Ses Değişmesi Sorunu: Türkçede kapak *e* sesinin bulunup bulunmadığı Türkologlar arasında tartışmak bir konudur (Ceylan 1988; Ceylan 1991; Timurtaş 1997: 69). Adına ister kapak *e* ister *i/e* ses değişmesi densin, üzerinde tartışma yürütülen bir ünlünün var olduğu inkâr edilemez. Eski Anadolu Türkçesinde *y* harfi ile yazılan ve *i* olarak seslendirilen bu ünlü, sonraki dönemlerde, *i>e* yönünde gelişme göstermiştir. Evkya Çelebi Seyahat-nâmesine göre XVII. yüzyıldaki ses değişmelerini inceleyen bir çalışma, aynı ünlüyle sürdüğü hâlde kök ünlünün hem *Vk* hem *e'k* olduğu yazıkların mevcut olduğunu, bunun da her iki biçimin kullanılmakta olduğuna işaret ettiğini ortaya koymaktadır (Duman 1995: 174-175). Bir XVIII. yüzyıl metni olan elimizdeki eserde de, bu ikilik varlığını korumaktadır. Söz konusu ünlünün *e* olarak yer aldığını gösteren örneklerimiz şunlardır:

Hüsni ile fâ 'ik olan her büte ser-ver mi denir
Yoluna ser vereyim derse de ser ver mi denir (U. 31b)

Hâk-i amel-i zîştine tohm-ı nedem ekdir
Sûy-i ameli bî-nedem etmek ne demektir (U. 51 a)

Dâye-i ebr-i baharın hele gör perverişin
Gönç ey e beççe-i bülbülcesine per verişin (U. 123 a)

Alaydı semtini allâme rüşveti yemenin
Yığ ardi tuhfelerin Hind ü kişver-i Yemenin (U. 102 b)

Cerh istilâda 'âcizse n'ola ser-mâyeme
Keyd-i te'sîr-i cümûd etsin nice sermâ yeme (U. 163 b)

Aynı ünlünün *i*'li kullanımına örneklerimiz ise şöyledir:

Bint-i ineb ki hânkahunda nedimedir
Ehl-i riya demek şeyhe ne dimedir (U. 41 a)

*Bu derd-i dil ki sipihrin devâyirindedir
Te'ellüm eyleme andan deva yirindedir (U. 53 b)*

*Cana hitâb-ı lutfunu agyâr işitmeye
Uşşâka reşk-i hâsid-i bed-kâr iş itmeye (U. 160 b)*

*Zamanenin niğeh-i ibret et devâyirine
Şereng-dâde-i bîmârdır deva yirine (U. 142 b)*

Verdiğimiz örneklerde, *ver-*, *ye-* fiillerinin *e*'li; *et-* fiilinin ve *yer* kelimesinin *i*'li; *de-* fiilinin ise hem *i*'li hem de *e*'li kullanımları ile karşılaşmaktayız. Dildeki gelişmenin *i>e* yönünde olması (Duman 1995:174; Duman 1999), *i*'li kullanımlarda cinasın etkili olmuş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Fakat bu durum, bizi, şairin cinas yaparken keyfi davrandığı sonucuna götürmemelidir. Çünkü burada her iki kullanıma da açık bir ünlü bulunmaktadır.

C.3. Soru Eki: Tek örnek olmasına rağmen, fonolojik bakımdan özellik gösterdiği için, (*mu*) soru ekindeki düz ünlünün uyuma girerek yuvarlaklaştığını gösteren bir cinas örneğini vermek istiyoruz:

*Ücretle satar nushunu halka o mürâyî
Takvada hemân nâsîh u pîrin o mu ray i (U. 212 b)*

C.4. Fiil Çekimlerinde Kişi Ekleri: Elimizdeki örneklerden biri, görülen geçmiş zaman teklik 1. kişi eki ile ilgilidir:

*Halkdan nakş-ı hulûs oldu ser-â-ser mün 'adim
Cümlemin ma 'mûre-i ihlâs-ı kalbi münhedim
Tavr-ı zîştî tam u pek bildim çü im 'ân eyledim
Dehrde yek-dîgere yokdur devâ-yi mültezim (U. 243 a)*

Bilindiği üzere, Eski Anadolu Türkçesinde söz konusu ekteki vokal daima yuvarlaktır (Timurtaş 1997: 154). Şiirdeki diğer dizelerin kafiyelerine dikkatle bakılacak olsa, *eyle-* fiilinin alacağı teklik 1. kişi ekinin düz olması gerektiği kolaylıkla görülür. Divanın Süleymaniye nüshasında *em-fiihnin emdim* biçiminde harekelenmiş olması da dikkat çekicidir:

*Edîbâ şîr-i sedy-i mâder-i tevfîki emdim ben
Ridâ'im sanmasınlar zar'-ı şehbâ-yı Halebdendir (S. 133 a)*

Bu nüshanın bizzat şair tarafından görülen, kontrol edilen, değişiklikler yapılan ve çok sayıda şiirin ilavesiyle zenginleştirilen bir nüsha olması; söz konusu hareketli kehenin de şairin kendi yazısıyla yazdığı bir şiirde ve cinas zorunluluğu olmayan bir konumda bulunması, bu verinin önemini bir kat daha arttırmaktadır. Vereceğimiz diğer bir örnek ise, aynı zamanın teklik 3. kişi eki ile ilgilidir:

Yâre dedikçe kuhl-ı hayâlin ko dîdeme

Reşh-i sirişk-i hûn ile dîdem kodî deme (U. 152 b)

Eski Anadolu Türkçesinde daima düz olarak gelen ek, burada uyum gereği yuvarlaklaşmamış ve düzlüğünü korumuştur. Teklik 3. iyelik kişi ekinde de görüldüğü gibi, bu ek uyuma girmekte zorlanmaktadır. Bu sorun, aynı biçimde ismin yükleme hâlinde de yaşanmaktadır:

Nasibim zıhım-ı har oldukça bildim bum yazımdır

Hemîn gûyâ ki senden ey gül-i ter bu niyâzımdır (U. 69 b)

Neva etdikçe mehcûr etme sâkî gûşimi nâye

Kerem kıl penbe-i ihmâl koyma gûş-i minâyâ (U. 166 b)

Verdiğimiz örnekler, iyelik eklerindeki gibi bir değişimin fiillere getirilen kişi eklerinde de yaşandığı sonucunu doğurmaktadır. Eklerin uyuma girmediği örneklerde ise, cinas yapma kaygısının etkili olmuş olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü, eklerin genelinde gelişen uyuma paralel olarak, bu eklerde de bir değişimin meydana gelmiş olması gerekir.

Sonuç

Eski Anadolu Türkçesinin fonolojik bakımdan gösterdiği en önemli özellik, yuvarlaklık-düzlük yönünden vokal uyumunun zayıf olması ve vokallerde genellikle bir yuvarlaklaşma temayülünün bulunmasıdır (Timurtaş 1997: 255). XVIII. yüzyıl eserlerinden biri olan Halepli Edîb Dîvânı'nda ise, yuvarlaklık-düzlük yönünden vokal uyumunun geliştiği ve büyük oranda tamamlandığı görülmektedir.

Metnimizdeki uyuma girmeyen örneklerin cinas gereği kullanılmış olabileceği düşünüldüğünde, vokal uyumu taşıyan diğer örneklerin değeri daha da artmaktadır. Çünkü şairimiz cinas yaparken her türlü dil malzemesini, bu arada kendi dönemi için eski ve kendi yöresi için yabancı sayılabilecek yapıları da kullanmaktadır. Dilde henüz ortaya çıkmamış yapıları kullanmış olması gibi bir ihtimal düşünülemezine göre, vokal uyumu bakımından özellik gösteren örneklerin, dilde yaşanan değişimin **XVIII.** yüzyıldaki durumunu açıkça ortaya koyduğu kolaylıkla söylenebilir.

Yukarıda yapmış olduğumuz tespit ve değerlendirmeler, aynı dönemin dil özellikleri üzerine yapılmış diğer çalışmalarla paralellik gösterdiği gibi (Develi 1998 a; Develi 1998 b; Duman 1995; Duman 1998), XVIII. yüzyıla ait metinlerin okunmasında, kalıplaşmış imlâya bağlı kalma yerine, bu dönemin fonolojik özelliklerini esas alan bir transkripsiyon sistemi uygulamanın gerekliliğini de ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- BİLGEGİL, M. Kaya (1989), *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belagat)*, 2. baskı, İstanbul; Enderun Kitabevi Yayınları.
- BİLKAN, Ali Fuat (1997), *Nâbî Dîvânı*, C. 1, İstanbul; MEB Yayınları.
- CANPOLAT, Mustafa (1982), *Mecmû'atü'n-Nezâ'ir*, Ankara; TDK Yayınları.
- CEYLAN, Emine (1988), *Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- CEYLAN, Emine (1991), "Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü", *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*, Ankara, s. 151-165.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet (1978), *Yahya Bey Dîvân*, İstanbul.
- DEVELİ, Hayati (1995), *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, Ankara; TDK Yayınları.
- DEVELİ, Hayati (1998 a), "18. Yüzyıl Türkiye Türkçesi Üzerine", *Doğu Akdeniz*, S. I, s. 27-36.
- DEVELİ, Hayati (1998 b), *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair 'Risâle-i Garîbe'*, İstanbul; Kitabevi Yayınları.
- DİLCİN, Cem (1995), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, 3. baskı, Ankara; TDK Yayınları.
- DOĞAN, Muhammed Nur (1997), *Şeyhülislâm Es'ad ve Dîvânı*, İstanbul; MEB Yayınları.
- DUMAN, Musa (1995), *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıldaki Ses Değişmeleri*, Ankara; TDK Yayınları.
- DUMAN, Musa (1998), "Damak Ünsüzlerinin Klâsik Osmanlı Türkçesi Dönemindeki Gelişmelerine Dair", *Doğu Akdeniz*, S. I, s. 1-25.
- DUMAN, Musa (1999), "Klâsik Osmanlı Türkçesi Döneminde i/e Mesellesine Dair", *İlmî Araştırmalar*, S. 7, İstanbul, s. 65-103.
- EDİB, *Dîvân-ı Edîb*, Süleymaniye Kütüphanesi Es'ad Efendi, Kayıt No: 2602.

HALEPLİ EDÎB, Dîvân, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Kayıt No: T. 124.

HORATA, Osman (1992), "Klâsik Edebiyatımıza Ait Metinlerin Neşrinde Karşılaşılan İmlâ ile İlgili Bazı Problemler", *İlesam I. Eski Türk Edebiyatı Kollogyumu*, Ankara, 17-18 Ocak 1992.

HORATA, Osman (1998), *Esrar Dede Hayatı - Eserleri Şiir Dünyası ve Dîvânı*, Ankara; Kültür Bakanlığı Yayınları.

KAPLAN, Mahmut (1996), *Ne şâtî Divanı*, İzmir; Akademi Kitabevi.

KÜÇÜK, Sabahattin (1999), *Antakyalı Münîf Dîvânı*, Ankara; Kültür Bakanlığı Yayınları.

TAHİRÜ'L-MEVLEVÎ (1994), *Edebiyat Lügati*, İstanbul; Enderun Yayınları.

TARLAN, Ah Nihad (1945), *Hayalî Bey Dîvânı*, İstanbul; İÜ Yayınları.

TARLAN, Ah Nihad (1967), *Zatî Dîvânı*, C. 1, İstanbul; İÜ Yayınları.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1997), *Makaleler (Dil ve Edebiyat İncelemeleri)*, (Haz. Mustafa Özkan), Ankara; TDK Yayınları, s. 242-263.

YÜCEL, Bilal (1997), "Adnî Receb Dede'nin Tasavvuf Manzumesinde XVII. Yüzyıl Türkçesi Özellikleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 4, Sivas, s. 57-98.

Some Phonologic Features of the 18th (Eighteenth) Century Turkish According to Halepli Edîb Dîvân

Arş. Gör. Cafer MUM*

Abstract: The pronunciation of classical Ottoman Turkish texts is a controversial issue since the cliched spelling did not reflect the changes that took place in language. A number of studies based on foreign publications in Latin script and some exceptional cliched misspellings have been conducted to account for the phonetic features of the period. The study is an attempt to characterise some 18th century phonetic features, based on the of use of *cinas* (= homophonic ryming) in Halepli Edîb Dîvân.

Key Words: Divan Literatüre, Halepli Edîb, Cinas (= homophonic ryming), 18th Ottoman Turkish, phonetic features.

* Hacettepe University Faculty Of Letters /ANKARA
caferimum@[yahoo.com](mailto:caferimum@yahoo.com)

Некоторые Фонетические особенности Турецкого Языка 18-го века по Дивану Едипа из Халепа

Джафер МУМ*

Резюме: Вопрос о том, как должны читаться тексты, относящиеся к периоду классического османско-турецкого языка, является темой, над которой исследователи расходятся во мнениях. Причина этому, не отражение языковых изменений в установившемся правописании. В начале исходя из некоторых публикаций на иностранных языках и исключительных написаний, опровергающих утвердившееся правописание, была написана серия работ, посвященных определению фонетических особенностей данного периода. В этой статье исходя из рифмованных употреблений в сборнике стихов-диване Едипа из Халепа сделана попытка выявить некоторые фонетические особенности языка 18-го века.

Ключевые Слова: диванная литература, Едип из Халепа, джипнас, Османско-турецкий язык 18 века, фонетические особенности.

* Университет Хаджеттепе, Факультет Литературы-АНКАРА
edfermum@yahoo.com